

* dvojvodi@f.bg.ac.rs

** Чланак садржи део резултата остварених на пројектима *Српска средњовековна уметност и њен европски контекст* (бр. 177036) и *Традиција, иновација и идентитет у византијском свету* (бр. 177032), које подржава Министарство просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије.

¹ Подаци и сазнања о Мајсторовини сабирани су углавном у сасвим кратким лексикографским јединицама, као и одељцима у прегледним књигама и чланцима: Millet 1930: 182–184; Дероко 1932: 131–132; Петковић В. 1950: 179: 275–276; Petković S. 1964: 372; Шћепановић 1979: 84–85; Likovna enciklopedija 1987: 234; Шупут 1991: 140; Јовановић, Глушац 1993: 212–217; Пејовић Т. 1995: 247–250; Марковић Ч., Вујичић 1997: 136–137; Медојевић 2001: 129–139; Петковић С. 2003: 72; Пејовић Т., Чиликов 2011: 328–331.

преосвећеном епископу будимљанско-никшићком, господину Јоаникију, брижном чувару и обновиоцу црквених ствари своје епархије

Апстракт: *Анализа ликовних особености остатака живописа и палеографије живописа у проскомидији Свете Тројице у Мајсторовини показује да је ту цркву осликао крајем XVI или почетком XVII века ико Сврахиња из Будимље. На основу тога и размајрања свих досадашњих резултата истраживања сиконика, као и писаних извора о њему, дају су обриси историје манастира саграђеног у другој половини XVI, а завршеног у другој половини XVII столећа.*

Кључне речи: *манастир Мајсторовина (Равна Ријека), Полимље, сликар ико Сврахиња из Будимље, српска православно-византијска уметност, епиграфика*

Манастир Мајсторовина, који је у давнини служио као Равна Ријека, с монументалном црквом посвећеном Светој Тројици, спада међу старе српске задужбине премало познате, готово изгубљене прошлости (сл. 1). Она је науци измицала пре свега због чињенице да је о тој одавно страдалој светињи сачувано мало поузданих изворних података.¹ Осим тога, интересовање за црквене древности Полимља, иако пробуђено још двадесетих година прошлог века и испрва прилично широко, задуго је потом било усмерено углавном ка најзначајнијим и најбоље очуваним задужбинама. Тек током

1. Црква Свете Тројице у манастиру Мајсторовини (снимак: Лазар Пејовић)

1. Church of the Holy Trinity at Majstorovina Monastery (photo by: Lazar Pejović)

² Споменик је археолошки истражен у периоду од 1991. до 1994. године (Јовановић, Глушац 1993: 212–217; Медојевић 2001: 139; Маркуш Ј. Б. 2010: 391).

³ Петковић В. 1950: 179.

⁴ Petković S. 1964: 372; Јовановић, Глушац 1993: 213; Медојевић 2001: 137.

⁵ Јово Медојевић је изнео претпоставку о томе да је Мајсторовину осликао поп Страхиња из Будимље. Његова претпоставка није наишла на одјек у науци вероватно стога што није образложена, што је поменути истраживач стручњак у области друштвене географије и што је истовремено попу Страхињи приписао и већи део живописа у Николцу, у којем тај сликар засигурно није радио (Медојевић 2001: 137, 146). О зидном сликарству Николца в. Пејић 2014: 50–131.

⁶ Пејовић Т. 1995: 247–250; Марковић Ч., Вујичић 1997: 136–137; Пејовић К. Ј. 2002: 1144; Петковић С. 2003: 72; Пејовић Т., Чиликов 2011: 330.

последњих деценија почела се поклањати одговарајућа пажња и неким мањим или тек у виду археолошких остатака сачуваним споменицима. Ти новији истраживачки напори, који су најчешће претходили обнови запуштених светих места, значајно су допринели употпуњавању слике о изузетно живом духовном и културном животу Полимља, како у доба средњовековне српске државе, тако и у раздобљу након обнове Пећке патријаршије. Крајем минулог столећа пажња истраживача поклоњена је и Мајсторовини, такође у време припрема обнове тог давно запустелог манастира.² Дошло се тада до нових података и указано је на нека раније неискоришћена сведочанства о његовој прошлости. Изостао је пак покушај да се пронађу, систематски саберу, заиста темељно критички проуче и сучеле сви доступни подаци и знања о Равној Ријечи. Чини се да такав покушај сакупљања и систематског претресања оскудних извора о поменутом манастиру може допринети стварању потпуније и научно веродостојније слике о његовој прошлости.

ОСТАЦИ ЗИДНОГ СЛИКАРСТВА, ИДЕНТИТЕТ ЗОГРАФА И ВРЕМЕ ЖИВОПИСАЊА

На зидовима Мајсторовине претекло је тек понешто фрагмената фресака, који нису привукли довољно пажње истраживача. Лапидарно сročено мишљење о времену настанка равнорјечког живописа изнео је још Владимир Р. Петковић, датујући га сасвим оквирно у XVII век.³ Поједини аутори прихватили су, без критичког разматрања, такво веома широко датовање.⁴ Притом је на једном месту изнета и претпоставка о личности творца зидног сликарства Мајсторовине.⁵ Нажалост, и Петковићева оцена о времену настанка живописа Мајсторовине и поменута претпоставка о зографу дати су без икаквог поткрепљујућег образложења или анализе. Тај пропуст представља утолико већи проблем што према мишљењу већине истраживача, с друге стране, остаци равнорјечког живописа не пружају могућност за његово поуздано датовање и одгонетања идентитета зографа. У науци је, заправо, у новије време преовладао став да се ваља уздржати од покушаја одређивања времена настанка фресака Мајсторовине.⁶ Сигурно је, међутим, да је такво уверење проишло из површне проучености споменика и да вредност сачуваних

2. Остаци живописа у ниши
проскомидије
(снимак: Лазар Пејовић)

2. Remains of the wall paintings
in the niche of the prothesis
(photo by: Lazar Pejović)

⁷ Негатив тог фотографског снимка похрањен је у Легату Ђурђа Бошковића, који се чува у Археолошком институту у Београду.

фресака цркве Свете Тројице у Равној Ријечи као ликовно-историјског извора није добро процењена. Оне, без сумње, садрже знатно више података него што се то на први поглед може учинити. Пажљивије сагладани и детаљније проучени остаци живописа у Мајсторовини, иако веома скромни, представљају добру основу за утврђивање идентитета њиховог творца и времена настанка, омогућујући, надаље, одговоре на нека друга питања везана за историју тог манастира.

Највише хронолошки осетљивих података о сликарству Мајсторовине пружају остаци фресака у проскомидији и стара документација о њима. Живопис се ту одржао боље но другде у цркви благодарећи окриљу нише у којој се налази, усечене у источни, а делом и северни зид храма (сл. 2). Још увек су видљиви остаци попрсја Богородице Оранте – Μ(ήτ)ηρ <Θ(εο)ῦ> – с Младенцем на грудима и трагови веома оштећеног, до сада неишчитаног натписа (сл. 3). Тај натпис могуће је ипак бар делимично прочитати захваљујући подацима о неким његовим изгубљеним деловима које пружа једна стара фотографија Ђурђа Бошковића.⁷ Она је начињена

3. Напис на северној страни проскомидије (снимак: Лазар Пејовић)

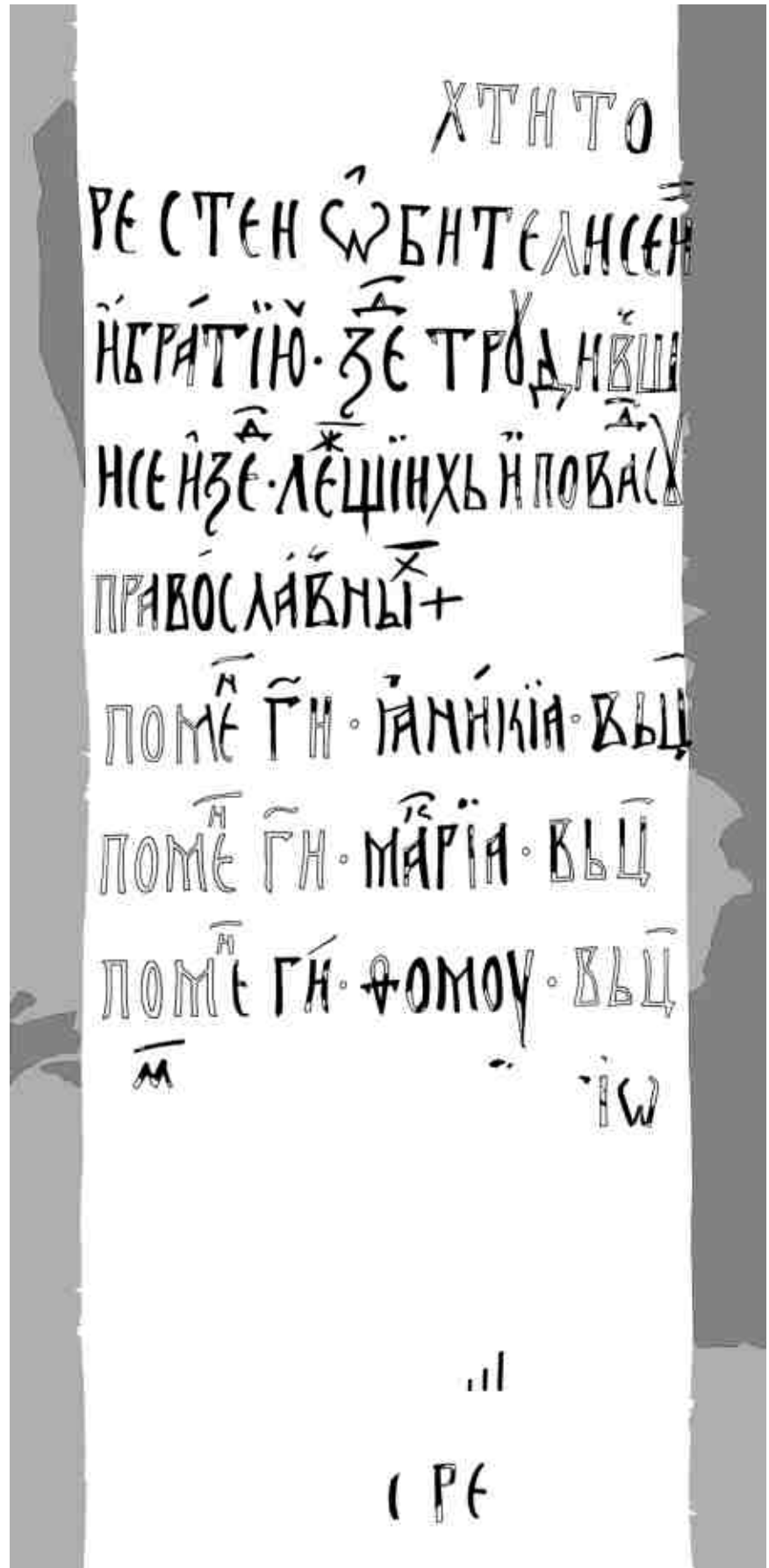
3. Inscription on the north side of the prothesis (photo by: Lazar Pejović)

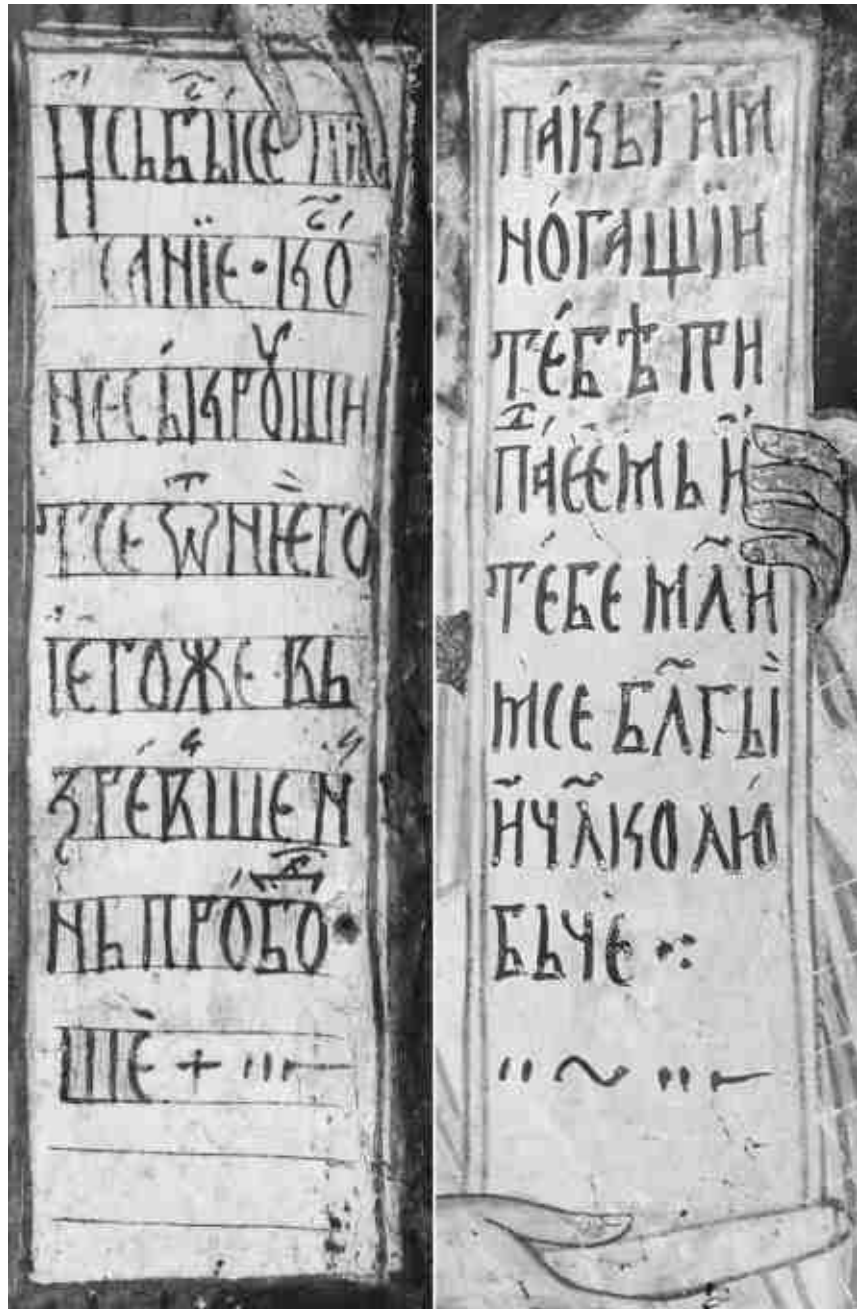
4. Напис на северној страни проскомидије (снимак: Ђурђе Бошковић)

4. Inscription on the north side of the prothesis (photo by: Đurđe Bošković)

5. Напис на северној страни
ѡроскомидије (цртеж: Маријана
Марковић)
5. Inscription on the north side of the
prothesis (drawing by: Marijana
Marković)

6. Два свийка из Свеїе Тројице у Плевљима
(снимак: Бојана Сїевановић)
6. Two scrolls from the Holy Trinity in Pļevlja
(photo by: Bojana Stevanović)

⁸ Колеги Виктору Савићу дугујем захвалност за проверу тачности читања натписа.

тридесетих година XX века, када је натпис био знатно боље очуван (сл. 4). Нажалост, већ у то време били су изгубљени почетни део натписа – судећи по расположивој површини зида на северној страни нише, неких четири или пет редова слова – и његова читава друга половина. Могло се, ипак, прочитати следеће (сл. 5):

... <поменн господн> х(тнт)о|ре с(ве)тен швнтелн сен | н братію · zde трѣд(нв'ш)|н се · н zde · л(е)жещіихъ н повасѣд(ѣ) | <пра>вослав'ныхъ(ь) + | <пол>ен(н) г(оспод)н ганкїа въ ц(арьствн) [сн] | <поменн господн> мак(а)рїа въ <царьствн) [сн] | пол(е)нн) г(оспод)н ф(о)л(о)у <въ царьствн) [сн] | ... м ... <і)ω.. | ... | ... ре ... |... ..⁸

Ваљало би најпре обратити пажњу на формалне особености натписа, односно његове ортографске и палеографске одлике, а нарочито на рукопис којим је исписан. Правопис натписа у равнорјечкој проскомидији, посебно употреба слова а у речи повасѣдѣ, као и палеографска својства већине слова, поготово слова з, к, в, ѿ или д,

7. Китијторски најпјис из цркве Светог Николе у Подврху (снимак: Лазар Пејовић)

7. Ktitorial inscription from the Church of Saint Nicholas in Podvrh (photo by: Lazar Pejović)

⁹ За рукопис којим је поп Страхиња исписивао натписе у монументалном сликарству и иконопису уп. Сковран 1959: сл. 3, 9; Петковић С. 1965–1966: сл. 2, 4, 7; Кајмаковић 1971: сл. 178–180, 183, 185; Петковић С. 1974: црт. на стр. 16–17; 46–48, 57, 70, сл. 20–22, 26–32; Петковић С. 1986: сл. 17, 19, таб. 24–27; Петковић С. 1995: сл. 54, 55; Петковић С. 2002: сл. 27 у боји; Сковран 2006: сл. 6–8, 10, 13–15; Петковић С. 2008: сл. 8–10, 17, 23–38; Чиликов 2010: ф. 54–56, 61, 70–73, ц. 8–10, 13, 16–24; Пејовић Т., Чиликов 2011: сл. на стр. 128, 131, 244, 246, 273, 310–313, 354; Ракић 2011: сл. 16; Магић 2017: сл. 42, 106, 107.

¹⁰ Сковран 1959: сл. 3; Петковић С. 2008: сл. 24; Пејовић Т., Чиликов 2011: сл. на стр. 354.

упућују недвосмислено, али веома широко на доба турске власти над српским земљама, тј. на XVI и XVII век, као време његовог исписивања. Особен рукопис, међутим, сагледљив пре свега захваљујући старој фотографији, много је у том погледу речитији и одређенији. Дуктусом линија, пропорцијама и облицима слова, као и ритмом њиховог низања, он је толико препознатљив да се натпис може без икаквог двоумљења приписати руци попа Страхиње из Будимље.⁹ Његов рукописни манир издваја се већ на први поглед изразито танком линијом прилично витких слова. Утиску о њиховој виткости доприносила је сасвим ретка и сведена употреба серифа, односно украсних задебљања. Притом, писмена саздана од по две или три вертикалне црте (н, н, њ или џ) обично су изведена лучним линијама, повијеним благо ка унутрашњости слова, и стога су приметно сужена у свом средишњем делу (сл. 7–8). Као изданак свог времена, поп Страхиња се ослањао на типологију слова развијену и широко прихваћену у XVI и XVII столећу. Добро упознат са свим могућностима, он користи каткад упоредо две или три типолошке варијанте истог слова, нарочито када је реч о писменима а, њ, д. Ипак, свим тим познатим типовима Страхиња је давао коначан облик на изразито особен и зато лако препознатљив начин, као када је реч о словима к или в. Само понекад он се мање или више издваја и типологијом слова. Тако рецимо, слова с и є исписује обично, насупрот већини својих савременика, у виду танког, сасвим благо повијеног лука (сл. 6, 8), без икакве измене дебљине линије и извијања кривине писмена на супротну страну да би се оно зашиљило у доњем делу. Тог обичаја држао се најдоследније на почетку своје самосталне делатности. Страхиња је такође доста често примењивао и карактеристично натписано слово ж у виду мале звезде (сл. 7).¹⁰

Тек поједине од поменутих црта рукописа попа Страхиње могу се препознати код неких других српских сликара његовог доба, но све оне заједно срећу се, и то у особеном споју, само на натписима плодотворног Будимљанина. Дакле, попут више него препознатљивог цртежа или типологије насликаних ликова, Страхињину руку одаје и самосвојан рукопис натписа. Природно, по типологији одређених слова и појединим особеностима рукописа, Страхињи су најсличнији сликари од којих је учио занат. Реч је о живописцима који су осликали Брезојевицу, цркву Светог Ђорђа у Рибници, део зоне стојећих

¹¹ О тим сликарима и попу Страхињи као њиховом ученику в. Петковић С. 1964: 541–554; Петковић С. 2002: 49–50; Ракић 2011: 584; Ракић 2012: 121.

¹² Зато је сасвим могуће да су неки од натписа у Морачи изведени управо његовом руком. Уп. нпр. Петковић С. 1986: Т. 15; Војводић 2006: сл. 1, 2.

¹³ Уп. Сковран 1965–1966: сл. 1–5; Петковић С. 1964: сл. 3–8, 10–18; Петковић С. 1965: сл. 48–51; Петковић С. 1986: сл. 11–14, таб. 15–21; Ракић 2011: сл. 6, 7, 13; Кнежевић 2011: сл. 8; Пејић 2014: сл. 85, 87–90.

¹⁴ Војводић 2011: Т. 29, сл. 3–7; Јовановић Г., Томовић 2011: 515–517, сл. 14.

¹⁵ Војводић 2011: 561–562.

¹⁶ О разликама рукописа попа Страхиње и сликара поствизантијског живописца у Ђурђевим ступовима у Будимљи в. Војводић 2011: 562.

фигура у олтару Никољца, олтарски простор, наос и припрату Мораче.¹¹ Када је, вероватно још у осмој деценији XVI века, почео да стиче сликарска знања у тајфи тих зографа, усвојио је од њих и основе калиграфске вештине. Њему је, по свему судећи, као ученику и помоћнику, претежно поверавано исписивање појединих сигнатура уз свете и натписа на свицима.¹² На тај начин је стицао рутину, а вероватно и наклоност ка одређеним решењима. Развијајући се касније као самосталан живописац, поп из Будимље је доста изменио и усавршио своју калиграфију, удаљивши се, по много чему, од својих учитеља и превазиђених узора. Због тога, осим блискости Страхињини натписи показују и јасне разлике у односу на натписе сликара од којих је учио. Слова на фрескама поменутих зографа су, по правилу, здепастијих пропорција, изведена дебљим и крућим линијама, са знатно више серифа, а вертикалне црте нису лучно повијене.¹³ Тако је, рецимо, слово н увек шире и с потпуно водоравном цртицом, која спаја две вертикалне црте, док је код Страхиње та цртица увек бар мало искошена и нешто тања, као код слова „и“ у савременој српској ћирилици. Употреба при дну извијених и сужених слова с и ѓ много је чешћа код тих сликара него код Страхиње, а слово т има нешто другачију витицу, која се спушта са левог краја хоризонталне црте.

Страхињин рукопис такође је донекле сличан рукопису сликара који су крајем XVI столећа живописали цркву Светог Ђорђа у Будимљи,¹⁴ а и са њима је поп Страхиња, како сматрамо, имао уметничких додира.¹⁵ Међутим, по типологији и пропорцијама слова, дуктусу линија, употреби серифа итд., рукопис натписа на фрескама будимљанске катедрале знатно је ближи рукопису сликара Брезојевице, Рибнице, Никољца и Мораче него рукопису Страхињиних натписа из Пљеваља, Градишта, Озрена или Подврха.¹⁶ Та веома занимљива чињеница заслужује посебно разматрање. У овој прилици пак ваља се ограничити на закључак да све калиграфске особености које раздвајају натписе у црквама осликаним руком попа Страхиње од натписа из Мораче и сродних споменика, раздвајају у истој мери Страхињин рукопис од рукописа пост-

8. Фрагменти најстаријих исписаних руком попа Страхиње, црква Светог Луке у Калудри

8. Fragments of the inscriptions written by the hand of Priest Strahinja, Church of Saint Luke in Kaludra

¹⁷ Чиликов 2010: ф. 54–56, ц. 8–10, 13, 16–19.

¹⁸ Чиликов 2010: ф. 57, 58, 213, 216, ц. 11, 12.

¹⁹ Чиликов 2010: ф. 61, 63, 214, 215 (зона стојећих фигура).

²⁰ Чиликов 2010: ф. 70–73, ц. 20–24.

²¹ Чиликов 2010: ф. 74.

²² Уп. Пејовић Т., Чиликов 2011: сл. на стр. 244–249.

²³ Петковић С. 1974: црт. на стр. 18 (помоћниковом руком исписана сигнатура је у врху странице, а три сигнатуре исписане Страхињиним руком су дате испод ње). Иначе, за Страхињине натписе у Пљевљима в. Петковић С. 1974: сл. 9, 10, 13, 26–32; Петковић С. 2008: сл. 8, 10–12, 15, 17, 21–39. За натписе које је извео помоћник в. Петковић С. 1974: сл. 8, 11, 12, 14, 15; Петковић С. 2008: сл. 13, 14, 16, 18, 20. Понегде је сигнатуру уз сам лик светога извео помоћник, а натпис на свитку који тај исти свети држи у рукама – поп Страхиња (Петковић С. 2008: сл. 9).

²⁴ Петковић С. 1965–1966: сл. 1, 5 (други сликар), сл. 2, 7 (Страхиња).

²⁵ О разликама између рукописа тих сликара и Страхињиног рукописа в. Кајмаковић 1971: 233, сл. 187.

²⁶ Изворност моделације Христовог лика нарушена је донекле мрљом уз десну страну носа, насталом услед промене боје изазване топлотом.

²⁷ Петковић С. 2008: сл. 8, 13, 16, 26.

²⁸ Петковић С. 1974: сл. 31; Петковић С. 2008: сл. 9, 13, 16, 26; Ракић 2011: сл. 15.

²⁹ Лутовац 2011: 283.

³⁰ Војводић 2011: 561–562.

³¹ Сковран 2006: 121–125; Ракић 2011: 583–584.

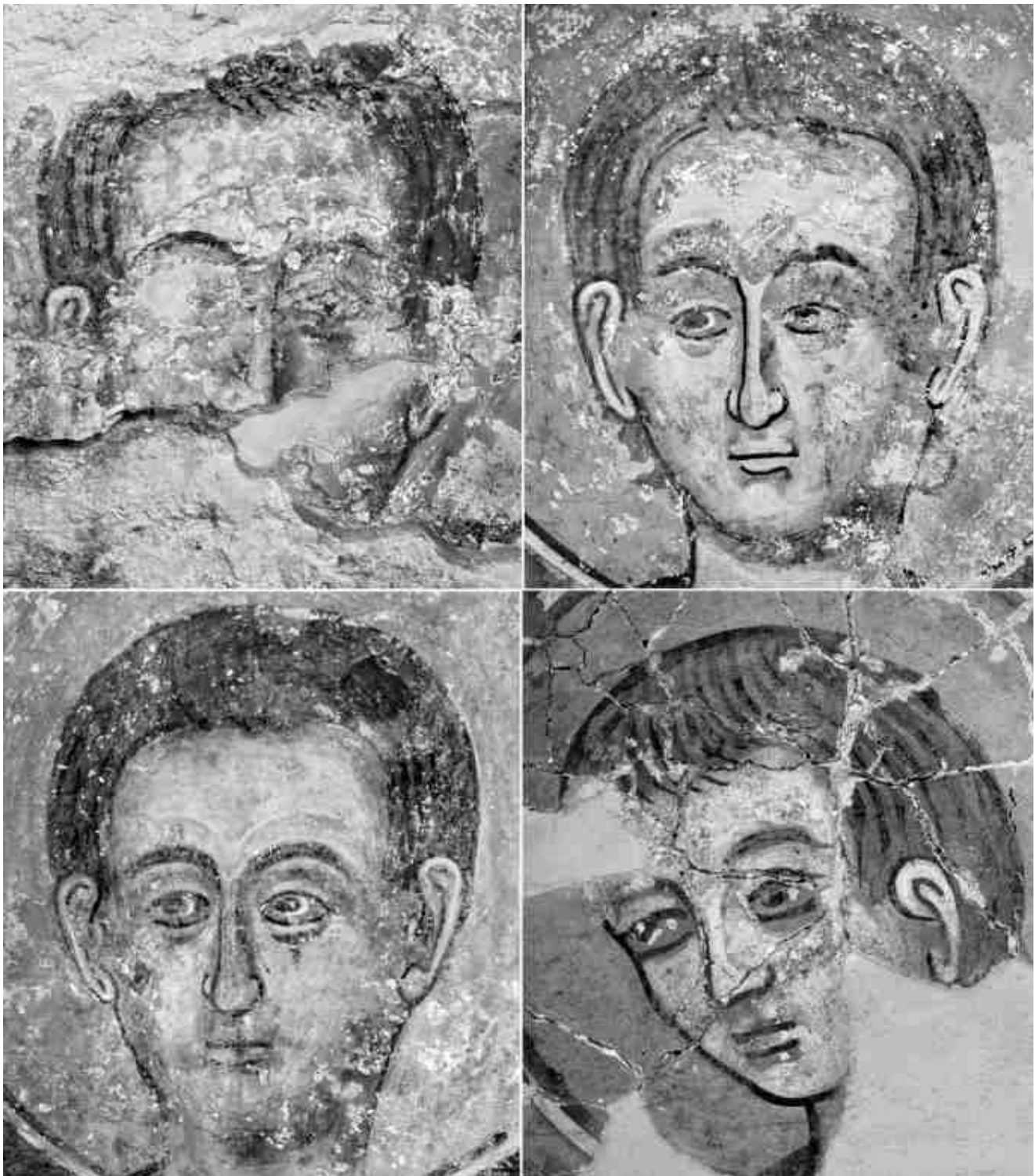
³² Мано-Зиси 2011: 538–540.

³³ Стојановић 1902–1926: књ. I, бр. 817; Петковић С. 1963: 114, са старијом литературом.

византијских зографа Ђурђевић ступова у Будимљи. Због тога не би имала одржив основ помисао да је натпис у Мајсторовини извео неко од живописца из две поменуте сликарске тајфе, а не Страхиња. Рукопис попа Страхиње још се много јасније одваја од рукописа осталих сликара његове епохе. Он је толико карактеристичан да је лако одвојив и од рукописа живописца са којима је Страхиња заједнички осликао поједине храмове. У цркви Светог Николе у Градишту натписи изведени његовом руком¹⁷ разликују се јасно од натписа сликара Јована,¹⁸ мада се често дешавало да Страхиња испише пратећи текст уз представе које је Јован насликао.¹⁹ Слично је било и у малом Богородичином храму у Градишту. Тамо је Страхиња извео већину натписа,²⁰ па је исписао и свитке уз ликове Мојсија и Давида, мада је те пророке насликао Јован.²¹ Од натписа изведених Јовановом руком у Богородичиној цркви сачували су се само они на представама Рођења и Ваведења Богородице са источног зида. Страхињине и Јованове натписе још је лакше разликовати у припрати Пиве, где раде у различито време, један у вишим, а други у нижим зонама.²² Исто тако, по типологији и облицима слова, Страхињини натписи разликују се већ на први поглед од натписа неког његовог помоћника у наосу и олтарском простору Свете Тројице Пљеваљске,²³ затим зографа који је завршио осликавање Јексе²⁴ и сликара озренске приправе.²⁵

И ликовне особености представе Богородице Оранте с Христом на грудима у ниши проскомидије потврђују закључак о учешћу попа Страхиње у осликавању цркве у Мајсторовини. Иако веома оштећена, фреска показује неке елементе карактеристичног сликарског приступа и манира попа-зографа из Будимље. По њима, она се одваја сасвим јасно и од дела оних сликара чији су натписи изведени рукописом најсличнијим Страхињиним. Ти елементи се препознају већ у типологији лика Христа Младенца, односно у карактеру цртежа и моделације обе делимично сачуване главе, као и прстију Богородичине руке (сл. 2, 9а).²⁶ Још су убедљивији у том смислу начин на који је оцртана контура главе Младенца, затим манир извлачења и истицања линије његових танких лучних обрва и паралелно постављених власи косе.²⁷ Када је реч о представама које су оштећене колико ликови из проскомидије Мајсторовине, значај за њихово атрибуисање имају и неки ситнији, периферни детаљи. Пажњу ваља скренути на оштре и закошене, у широким размацима постављене линије власи које се издвајају из масе косе и покривају највиши део чела (сл. 9а, 8г). Веома је карактеристичан и начин на који су нацртане Христове уши. Истоветно решење може се запазити на представама светих које је поп Страхиња насликао у другим храмовима (сл. 9а, 8б).²⁸ И колорит сачуваних делова фреске у Равној Ријечи одговара хармонијским односима многих његових дела. Најзад, ваља поменути и то да је недавно добро уочено да зону сокла цркве Свете Тројице у Мајсторовини краси сликана орнаментика „готово идентична“ оној откривеној на зидовима Калудре,²⁹ коју је осликао управо Страхиња.

Иако поствизантијско сликарство делимично сачувано у катедралном храму Будимљанске епархије засигурно није његово дело,³⁰ зна се да је поп Страхиња био уметнички и те како присутан у читавом Горњем и Средњем Полимљу. Живописао је цркве Светог Николе у Подврху и Светог Луке у Калудри,³¹ а могуће је да је у Шудикови радио и на украшавању књига.³² Остаци сликарства у Мајсторовини сведочанство су, дакле, о још једном сликарском подухвату попа Страхиње из Будимље у области из које је потекао. Нажалост, као и када је реч о зидном сликарству не много удаљене цркве Светог арханђела на Тари из 1591. године,³³ то је готово и једино што се

9. а) Христос Младенац, Мајсторовина; б) Свети Прокопије, Богородичина црква у Градишћу; в) Свети Димитрије, Богородичина црква у Градишћу; г) млади апостол, Калудра

9. a) Christ the Holy Child, Majstorovina; б) Saint Procopius, Church of the Holy Virgin in Gradište; в) Saint Demetrius, Church of the Holy Virgin in Gradište; г) young apostle, Kaludra

може утврдити. Података за разматрање некада веома развијеног тематског програма уништеног живописа Мајсторовине нема ни приближно довољно. Појава представе Богородице Оранте с Младенцем на грудима у ниши проскомидије сасвим је неочекивана и неусклађена с широко прихваћеним програмским решењима примењиваним при

³⁴ За облик писмена *а*, оштро ломљених линија, који је поп Страхиња преузео од својих учитеља и чешће га користио у почетку своје самосталне делатности, па и у Мајсторовини, в. Петковић С. 1974: црт. на стр. 16–17, 46–48, 59, 70; сл. 20–22, 26–31; Петковић С. 2008: сл. 8, 10, 17, 21, 23–26, 28–38. За касније чешће коришћени заобљенији и извијенији облик тог слова уп. Петковић С. 1965–1966: сл. 2, 7; Чиликов 2010: ф. 54, 55, 61–63, 70, 71–73, ц. 9, 10, 18, 20, 21.

³⁵ Матић 2017: сл. 42, 106, 107.

³⁶ За објављене примере в. литературу сабрану у нап. 9.

³⁷ За облик писмена *д*, који је поп Страхиња преузео од својих учитеља и испрва чешће користио, в. Петковић С. 1974: црт. на стр. 16–17, 46–48, 59; сл. 20, 26; Петковић С. 2008: сл. 10, 17, 21, 28, 33–36, 38. За касније чешће коришћени облик тог слова уп. Петковић С. 1965–1966: сл. 2, 7; Чиликов 2010: ф. 54, 61, 70, 71, 73, ц. 9, 10, 16, 20, 21.

³⁸ Поповић Д., Тодић, Војводић 2011: 98–103, са старијом литературом.

³⁹ Мирковић 1961: 87.

⁴⁰ Тако је, рецимо, у рачанском, крушедолском, сопоћанском и неким другим поменицима (в. Поменик Раче 2005: л. 3а, 3б, 4б; Поменик Крушедола 1996: л. 3, 3б).

⁴¹ У периоду од XIV до краја XVII века у проскомидији православних храмова исписивана су углавном имена личности које су биле живе у време осликавања. За те натписе уп. литературу донету у: Поповић Д., Тодић, Војводић 2011: 102, нап. 166.

осликавању тог дела храма. Она дозвољава само да се наслути како је у програму Мајсторовине било и других занимљивости и одступања од уобичајеног. Мало је вероватно да ће се икада доћи и до одговора на питања о томе да ли је Страхиња осликавајући велики равнорјечки храм Свете Тројице – дуг 18,85 m, а у поткуполном простору широк 10,45 m – имао помоћника и када је тачно окончао своје дело. Стилска и палеографска анализа указивале би на ранији период Страхињине делатности. Тако се, рецимо, слово *а*, односно *ѿ*, среће више пута у натпису из Мајсторовине, али ниједном у заобљеној и извијеној варијанти уобичајеној за познија Страхињина дела.³⁴ Када је реч о Страхињином иконопису, таква заобљена и извијена слова *а* и *ѿ*, потпуно су преовладала већ на морачким иконама из 1599/1600. године.³⁵ У живопису почињу да буду веома честа у Пиви (1603/1604) и Озрену (око 1605), да би у цркви Светог Николе у Подврху, осликаној 1613/1614. године, била готово равноправно заступљена оба основна Страхињина облика тих писмена. Заобљена и извијена слова *а* и *ѿ* стекла су осетну превагу у натписима у проскомидији Мораче (око 1617), а потпуно доминирају у обе старије цркве манастира Градишта (1619/1620) и Јекси (око 1621).³⁶ Слична хронологија промена може се пратити и у примени алтернативних облика неких других слова, попут слова *д*.³⁷ Рекло би се зато да је живопис цркве Свете Тројице у Равној Ријеци поп Страхиња извео негде у последњој деценији XVI или на самом почетку XVII столећа.

САДРЖАЈ НАТПИСА У ПРОСКОМИДИЈИ, ЛИЧНОСТИ ПОМЕНУТЕ У ЊЕМУ И НЕКА ХРОНОЛОШКА ПИТАЊА

Осим разматрања палеографских одлика писма и ликовних особености живописа, од користи за расветљавање историје светотројичке цркве и равнорјечког манастира могу бити и подаци које пружа сам текст натписа у проскомидији. По својој форми, садржини и месту на којем је исписан, поменути натпис представља прилично уобичајену појаву. Одавно је запажен обичај, негован још у току независности српске средњовековне државе, а очуван касније, да се имена личности заслужних за оснивање, настанак и одржавање неке задужбине (критори, приложници, неимар, сликари, епископи, игумани, братство итд.) исписују у оквиру молитвеног натписа на неком од зидова протезиса.³⁸ Такви натписи били су стално пред очима свештенослужитеља док су вршили обред проскомидије и издвајали из просфоре честице за живе и мртве, молитвено изговарајући њихова имена.³⁹ Текст исписан на северном зиду протезиса манастира Равне Ријеке уобличен је на основу појединих молитава, какве су оне у уводном делу старих српских поменика.⁴⁰ С обзиром на то да је почетак натписа оштећен, не може се установити да ли су критори били поменути поименце. Следи потом скупни помен монашке братије равнорјечког манастира, помен оних који почивају у манастиру и православних људи свуда у свету. Након тих уопштених помена, моли се Господ да се у своме Царству сети оних који су имали нарочит углед или заслуге. Од некада очевидно веома дугог списка имена сада су читљива само три, са самог почетка помена одређених личности: Јоаникије, Макарије и Тома. Реч је, с обзиром на начин на који су наведена и простор у којем су исписана,⁴¹ о именима тада живих. Та имена су монашка, али, мимо обичаја, њихов калуђерски позив није истакнут у натпису, као што није поменут ни њихов чин, па се морамо домишљати о томе да ли је реч о монасима, јерођаконима, јеромонасима, односно настојатељима или архијерејима.

⁴² Стојановић 1902–1926: књ. III (стр. 459–460), бр. 5995 и бр. 5996; књ. IV, бр. 6448 и бр. 6471.

⁴³ Стојановић 1902–1926: књ. IV, бр. 6448.

⁴⁴ Богдановић 1982: 52 (бр. 557), 258. Рукопис се чува у епархијском музеју у манастиру Каленићу.

⁴⁵ Тај запис (у једнини!) бележи и Богдановић 1982: 52.

⁴⁶ Стојановић 1902–1926: књ. IV, бр. 6471. Због тога је јасно да рукопис није преписан у Равној Ријечи, како погрешно наводи Суботин-Голубовић 1999: 167 (бр. 93), јер је Равна Ријека посвећена Светој Тројици. Иначе, издавач овог записа доноси име писара само у разрешеном облику, не преносећи га онако како је дато у рукопису – тајнописом.

⁴⁷ Стојановић 1902–1926: књ. I, бр. 887. Реч је о рукопису бр. 56 манастира Свете Тројице код Пљевала (Богдановић 1982: 63). Ту је Дионисије у потпису изведеном тајнописом испустио једно слово.

⁴⁸ За палеографску анализу рукописа у два разматрана минеја и потврду мишљења да су они дело истог писара захваљујемо се и овом приликом госпођи Катарини Мано-Зиси.

⁴⁹ Тако је Феликс Каниц у рану јесен 1888. године „при прегледању мале библиотеке“ у цркви манастира Вољавче нашао три рукописа: „један Минеј писан 1664, други из Св. Тројице из 1775 (*у оригиналном немачком издању сѝоји: 1755*), оба са укусним вињетама; трећи из 1664. из манастира Добриловине“ (Kanit 1904: 468; Каниц 1985: 475). Када се пажња обрати на забележене године, оправдано је, чини се, поставити питање с колико тачности их је Каниц забележио и с колико пажње је проучио све записе у рукописима. Вреди, рецимо, скренути пажњу на чињеницу да у још увек постојећем минеју – доспелом у Вољавчу из Равне Ријеке, у којем заиста има „укусних вињета“ – испод Дионисијевог записа из 1598. године и белешке *Сѝа книга доунастриа С(в)етѝе Тронѝе стоји знатно познија белешка писца Спасоѝе поповѝ 1755*. Она је, очевидно, завела Каница. Осим тога, није сигурно да је поменути путописац видео све србуље Вољавче.

⁵⁰ О писару Данилу из Шудикове и о његовим потписима в. Мано-Зиси 2007–2008: 267–283.

⁵¹ За то мишљење, које је изнела Катарина Мано-Зиси, најбољи познавалац Даниловог преписивачког опуса, уп. Мано-Зиси 2007–2008: 269; Мано-Зиси 2011: 538.

Бар једно од наведених имена може се довести у везу с неком личношћу значајном за живот Равне Ријеке крајем XVI или почетком XVII века, када је настао натпис у којем је оно поменуто. Два записа, један из 1594, а други од 31. јула 1598. године, у рукописима повезаним с Равном Ријеком, или доведеним у везу с њом, помињу извесног „кир Макарија“ као игумана манастира.⁴² Љубомир Стојановић је веровао да су оба записа из једног те истог рукописа, јер су крајем претпрошлог века оба забележена у Вољавчи, па је сматрао да је година 1594. у запису писара јеромонаха Данила погрешна. У белешци уз тај запис навео је следеће: „манастир Равна Река, в. бр. 6471 – биће година погрешна јер је рукописан г. 7106.“⁴³ Дакле, Стојановић је био уверен у то да је једино писар Дионисије у другом од помнутих записа навео тачну годину настанка књиге у којој се и потписао. У Вољавчи се до данас заиста сачувао само један рукопис, минеј за фебруар, пореклом из Равне Ријеке, чији су сви листови на броју, иако доста оштећени (Вољавча 1).⁴⁴ Он, међутим, садржи тек један стари запис, и то на самом крају, онај Дионисијевог од 31. јула 1598. године.⁴⁵ У њему се вели да се „смерни чрнаѝ“ Дионисије, потписан тајнописом (ϠκϠωѝѝ), трудио о том минеју – односно да га је преписао и, по свему судећи, илуминирао – о трошку (трудом и подвигом) игумана Макарија и братије манастира Равне Ријеке, при храму Ваведења Богородице.⁴⁶ Којем манастиру је припадао тај ваведењски храм, није тешко закључити. С обзиром на време и подручје настанка рукописа, као и на веома карактеристичну формулацију записа и име писара, јасно је да је реч о у манастиру Вранштици, посвећеном Ваведењу Богомајке. Тамо је „јеромонах“ Дионисије, потписан такође тајнописом (ϠκϠωѝѝ), преписао нешто раније, 27. априла исте оне, 1598. године, при игуману Томи, један минеј за новембар са записом сроченим на истоветан начин као и запис из равнорјечког минеја.⁴⁷ Поређење дуктуса писма и скромне илуминације два помнута рукописа потврђује, уз све наведено, да је реч о делима истог писара-илуминатора.⁴⁸

Пошто записа јеромонаха Данила нема у минеју за фебруар преписаном у Вранштици – што се због датирања тог записа и могло очекивати – сигурно је да се Данилова белешка налазила у неком другом, данас изгубљеном рукопису Вољавче. Братство тог манастира поседовало је још крајем XIX века извештан број рукописних књига.⁴⁹ И када је у питању минеј који је преписао Данило, време његовог настанка, као и име писара, садржај и стилизација записа, могу, изгледа, помоћи одгонетању места настанка рукописа. Та књига је највероватније дело добро познатог писара Данила јеромонаха, који се преписивачком делатношћу бавио у Шудикови.⁵⁰ Ако је то заиста тако, онда се може закључити да је поменути писар преписивао књиге и 1594. године, дакле, бар две године дуже но што се раније мислило.⁵¹ У сваком случају, Данилов запис је хронолошки веома близак Дионисијевог, помиње игумана с истим именом и налазио се у рукопису који се заједно с равнорјечким минејом за фебруар обрео у Вољавчи. Вероватно је стога да је и изгубљена вољавачка књига коју је јеромонах Данило преписао 1594. године заиста првобитно припадала Равној Ријечи. Надаље, то би значило да је игуман Макарије био настојатељ манастира Мајсторовине бар неколико година, а свакако 1594. и 1598. године. Чини се сасвим извесним да је управо он молитвено поменути при почетку натписа из равнорјечке проскомидије, међу најугледнијим заслужницима.

Знатно је теже одговорити на питање ко су Јоаникије и Тома, чија су имена записана испред и иза Макаријевог. Могуће је да је у време осликавања Мајсторовине њен игуман био Јоаникије, а да је Макарије тада био само истакнути члан братства, који ће тек поста-

⁵² В. горе и уп. записе Стојановић 1902–1926: бр. 887 и бр. 6471.

⁵³ Стојановић 1902–1926: књ. I, бр. 1559; књ. II, бр. 4581.

⁵⁴ Уп. Ђурић 1975: 21–22, нап. 58; Шупут 1991: 140.

⁵⁵ Стојановић 1902–1926: књ. I, бр. 854.

⁵⁶ Документ је пронашао у Архиву Југославије и објавио га Медојевић 2001: 132–133.

⁵⁷ Медојевић 2001: 133, редови 15–17 одозго.

⁵⁸ Медојевић 2001: 130. Ове закључке преузели су поједини аутори, па и Маркуш 2010: 389.

⁵⁹ Дероко 1932: 121, 132.

⁶⁰ О обичајима који се тичу техника и материјала коришћених за извођење натписа о изградњи и живописању српских храмова у средњем веку в. Војводић 2013: 12–13, 15–16. Изградња цркве помиње се само у оним фреско-натписима у којима се истовремено говори о њеном осликавању.

⁶¹ Данилови настављачи 1989: 128.

ти или је већ био настојатељ, можда с чином проигумана. Сличан чин и ранг могао је имати и Тома. Ипак, један писани извор, о којем ће касније бити више речи, као да се противи оваквом тумачењу. Он пружа извештај, додуше, недовољно чврст основ за закључак да је пре Макарија дужност равнорјечког игумана вршио неки јеромонах Висарион, а после Макарија јеромонах Теодосије. Ваља зато скренути пажњу и на чињеницу да су имена Јоаникије и Тома носила у последњој деценији XVI столећа, управо онда када је Макарије управљао Равном Ријеком, двојица игумана Мајсторовини релативно блиских обитељи. С тим манастирима она је, изгледа, одржавала посебне везе. У питању су настојатељи Добриловине и Вранштице. Тома, игуман Вранштице, већ је поменут.⁵² У његовом манастиру преписан је по жељи Макарија и равнорјечке братије минеј за фебруар, а вероватно и преосталих једанаест минеја, који су чинили једну рукописну целину у поседу Мајсторовине. Они су сви, као и друге драгоцености, однети и заложени знатно касније на чување у Добриловину,⁵³ чији је храм посвећен Светом Ђорђу, приликом обнове из 1609. године добио план, облике и пропорције по угледу на Мајсторовину.⁵⁴ Када се обнова припремала, игуман Добриловине био је јеромонах Јоаникије, поменут у једном запису из 1592/1593. године (ка лето њ. ти(с)ишно њ.д.).⁵⁵

Како год било, податак који пружа стара Бошковићева фотографија о томе да је у разматраном натпису с краја XVI или почетка XVII века било поменуто име неког Јоаникија није нимало занемарљив. Он има већи научни значај но што на први поглед може изгледати. Не тако давно, скренута је пажња на један занимљив документ од 19. јула 1926. године, *Допис шведског Цвејка Појовића Комисији за разграничење шума испред Одбора манастира Мајсторовине*.⁵⁶ У њему се истиче да је цркву Свете Тројице у Равној Ријечи „подигао први наш патријарх Јоаникије, о чему тврди натпис који се у манастиру налази“.⁵⁷ Из тога је закључено да је реч о „натпису над улазним вратима манастира Свете Тројице који се очувао до 1926. године“, и из којег се види „да је манастир сазидан у вријеме Првог патријарха српског Јоаникија у 14. вијеку“.⁵⁸ Недоумица везаних за тај податак и његово тумачење, међутим, има доста. Изазива их, најпре, чињеница да је Александар Дероко управо 1926. године обишао Мајсторовину, коју је архитектонски снимео и на чије се време настанка касније осврнуо.⁵⁹ Он не бележи скромне остатке фресака у цркви, јер га, као историчара архитектуре, нису интересовали. Сигурно је пак да му ктиторски натпис о подизању цркве, исписан, наводно, изнад улаза кроз који је морао проћи, не би промакао. Ово утолико пре што су такви натписи у XIV веку – за разлику од натписа о осликавању, извођених фреско-техником – уклесивани, по правилу, у камене надвратнике.⁶⁰ Такве надвратнике храм Свете Тројице у Равној Ријечи није имао. Осим тога, један од настављача *Даниловог зборника*, говорећи у кратком житију архиепископа и патријарха Јоаникија (1338–1354) о његовој задужбинарској делатности, истиче само патријархов труд на опремању, украшавању и материјалном збрињавању Пећке патријаршије, односно подизању црква Светог Илије на Кармилу и Светог Николе на Тавору.⁶¹ Списак поменутих Јоаникијевих забужбина није, дакле, нарочито дуг. С обзиром на ту чињеницу и величину храма Свете Тројице у Равној Ријечи, тешко је поверовати да би настављач *Даниловог зборника* пропустио да узвелича патријарха као ктитора-оснивача тог храма да га је овај заиста саградио. Трага о тој знатној цркви нема ни у другим изворима из доба независности српске средњовековне државе. Најстарији писани помени манастира Равне Ријеке потичу тек с краја XVI столећа.

⁶² Бабић-Ђорђевић 1981: 476–486; Бабић-Ђорђевић 1981а: 641–654; Војводић 2016: 271–275, 281–291, са старијом литературом; Стевовић 2016: 317–329, са старијом литературом; Марковић М. 2017: 232–239, са старијом литературом.

⁶³ Паче, Прерадовић 2017: 185–207; Војводић 2017: 242–251.

⁶⁴ Millet 1930: 182–184.

⁶⁵ Дероко 1932: 132; Петковић В. 1950: 179; Petković S. 1964: 372.

⁶⁶ Чанак-Медић 1970: 199–220; Шупут 1984: 68–70; Петковић С. 1995: 71; Шупут 1991: 97–100; 102–104.

⁶⁷ Ђурић 1970: 453–458.

⁶⁸ Ђурић 1975: 21–22, нап. 58; Шупут 1984: 68–80; Шупут 1991: 140; Јовановић В., Глушац 1993: 212; Петковић С. 1995: 71; Ракић 2016: 497–499. Због свега тога мора се одбацити и народно предање које везује Мајсторовину, као и Блишкову у Средњем Полимљу, за Вукана Немањића. Тај потомак Светог Симеона нестало је с историјске сцене и пре но што је концепцијски потпуно уобличен план цркве зреле рашке архитектуре. За поменуто предање о ктитору Мајсторовине и Блишкове в. Пејовић Т. 1995: 248; Медојевић 2001: 99; Пејовић Т., Чиликов 2011: 329.

⁶⁹ Ђурић 1970: 458–459.

⁷⁰ Медојевић 2001: 133, редови 15–17 одозго.

⁷¹ Медојевић 2001: 132–133.

Надаље, архитектонска својства равнорјечког храма Свете Тројице уопште не одговарају особеностима српског градитељства из времена патријарха Јоаникија. Још у првој половини XIV века дошло је до широког продора византијских градитељских концепција у српску архитектуру.⁶² Оне каткад у потпуности обележавају новоподигнуте грађевине, а каткад се преплићу са старим рашким традицијама. Чак и тамо где се задржао најснажнији утицај српске архитектуре XIII столећа, напуштан је или знатније модификован, нарочито средином XIV века, план рашког храма с правоугаоним певничким просторима уз поткуполни травеј, примењен у Равној Ријеци.⁶³ Велики истраживач Габријел Мије датовоа је својевремено Мајсторовину, користећи се искључиво Дероковим цртежима, у XIV век, и то на основу њених сличности с архитектуром Жежевице, Благовештења у Каблару и Светих Срђа и Вакха на Подима код Херцег Новог.⁶⁴ Веровао је да су сва та три храма подигнута у XIV столећу. Потоњи истраживачи прихватили су у први мах тако изведено Мијеово датовање Мајсторовине.⁶⁵ У савременој науци, међутим, показано је да Жежевица и Благовештење Кабларско потичу из доба обновљене Пећке патријаршије.⁶⁶ За цркву на Подима сада се сматра да је задужбина краља Твртка (након подизања Новог 1382, а пре смрти 1391), или пак, што је вероватније, херцега Стјепана Вукчића Косаче (1435–1466).⁶⁷ Због свега наведеног, Мајсторовина се данас – заједно с Троношом, Тавном, Возућом, Жежевицом, Благовештењем Кабларским, Добриловином и неким другим храмовима – без двоумљења препознаје као плод развојних токова српске архитектуре XVI и XVII века, који су пак проистекли из угледања на зрело рашко градитељство XIII столећа.⁶⁸ Из истих концепцијских темеља израсла је и нешто старија црква на Подима.⁶⁹

Како онда објаснити податак који даје свештеник Цветко Поповић? Важно је приметити да се он у свом допису позива на „криторски“ натпис као на још увек постојеће сведочанство. Притом Поповић не указује на неко одређено место у цркви на којем се тај натпис налази,⁷⁰ односно не вели уопште да је смештен над улазним вратима. Сасвим је сигурно да је 1926. године било још увек лако читљиво име „Јоаникије“ у фреско-натпису с краја XVI или почетка XVII века у проскомидији Мајсторовине, што потврђује нешто млађа фотографија Ђурђа Бошковића. Због тога, али и свега претходно наведеног, не треба ни најмање сумњати у то да Поповић говорећи о „натпису који се у манастиру налази“ мисли, заправо, на онај једино очувани – фреско-натпис у проскомидији. У Јоаникију, неодређено поменутом, у реченом натпису, он је препознао најзнатнију личност с тим именом у српској црквеној историји – првог нашег патријарха – иако сам фреско-натпис из доба турске власти не пружа основ за то. Поповић је, штавише, првом патријарху приписао и улогу ктитора. У томе није морало бити лоше намере. Мада писмен и образован, поменути свештеник, председник Одбора манастира Свете Тројице, није могао познавати палеографију у мери која би му омогућила да закључи да поменути натпис не потиче из XIV века. Могуће је такође да је почетни део натписа са формулацијом ... х(тнт)о(р)е с(в)ет(н) ѡвнт(н) сен ..., био боље очуван неколико година пре Бошковићеве посете. Иако није повезан с Јоаникијевим именом, он је вероватно завароа Поповића. И племенита намера да се, захваљујући значају ктитора, олакша додела спорних шума манастиру, могла је допринети сигурности с којом је у Јоаникију из натписа у проскомидији препознат баш први српски патријарх и приписано му ктиторство над Равном Ријеком. Шуме су представљале кључну материјалну основу планиране обнове манастира.⁷¹

ОБРИСИ РАВНОРЈЕЧКЕ ПОВЕСНИЦЕ

⁷² Косановић 1871: 181; Шћепановић 1979: 86; Станић 1987: 246–248; Пејић 2016: 469; Медојевић 2001: 208.

⁷³ Шћепановић 1979: 84–87.

⁷⁴ Кандић, Поповић С., Зарић 1995: 30–31, 79–81; Пејић 2009: 120–182; Војводић 2011: 553–562; Војводић 2015: 177–190.

⁷⁵ Бошковић 1938: 92–95; Сковран 1959: 356–365; Медојевић 2001: 96–99, 162–185, 208; Пешић 2001: 85–94; Поповић Д., Поповић М. 2004; Поповић М. 2005: 79–89; Поповић Д. 2011: 379–394; Лутовац 2011: 277–311; Кнежевић 2011: 249–269; Пејић 2014: 37–136.

⁷⁶ Поповић Д. 2002: 47–60; Лутовац 2007: 75–87; Поповић Д. 2007: 133–145; Поповић Д. 2011а: 323–337; Поповић Д., Поповић М. 2015: 77–186.

⁷⁷ Дашић 1986: 144.

⁷⁸ Шћепановић 1979: 83–87; Суботин-Голубовић 1999: 108, 116, 137, 150–152, 153–155, 189–190; Мано-Зиси 2005: 119–139; Мано-Зиси 2011: 533–541.

⁷⁹ Шћепановић 1979: 100–101.

⁸⁰ Јовановић В., Глушац 1993: 214.

⁸¹ Јовановић В., Глушац 1993: 213–215, сл. 4; Пејовић Т. 1995: 249–250; Пејовић Т., Чиликов 2011: 330–331.

⁸² Јовановић В., Глушац 1993: 213–215, сл. 4; Пејовић Т. 1995: 249–250; Пејовић Т., Чиликов 2011: 330–331.

⁸³ Јовановић В., Глушац 1993: 212–217; Пејовић Т., Чиликов 2011: 331.

⁸⁴ Мошин, Ђирковић, Синдик 2011: бр. 64, л. 72–73. У повељи се при одређивању граница имања цркве Светог Петра изричито помиње село Равна Ријека, али не и црква или манастир у њему.

⁸⁵ Поповић Д. 2007: 141–143.

По одликама своје архитектуре и по особеностима зидног сликарства, које је бар делом извео поп Страхиња из Будимље, црква Свете Тројице у Мајсторовини несумњиво припада уметничким токовима обновљене Пећке патријаршије. Спорадична поправка и украшавање храмова и манастирских целина у Полимљу започети су и нешто пре 1557. године (Соколац, Заступ итд.).⁷² Не чуди зато што уз Метохију, Стару Херцеговину и Паштровиће, долина Лима спада међу она древна српска подручја на којима су дамари духовног и културног живота били најснажнији након поновног васпостављања Патријаршије.⁷³ Обновљају се у другој половини XVI и почетком XVII столећа и изнова живопису старе немањихке задужбине, попут Ђурђевих ступова у Будимљи, Давидовице, Милешеве или Светог Николе Дабарског.⁷⁴ Осим њих, поправља се, проширује или из темеља подиже и осликава читав низ храмова и монашких насеобина, као што су Брезејевица, Калудра, Шудикова, мали храм у селу Будимљи, Света Јања у Лубницама, Николац, Подврх, Блишково, Куманица, Мили, Житин, Мажићи итд.⁷⁵ Оживљавају и дограђују се многа стара анахоретска станишта, у којима се подвизавало мноштво ереmitа.⁷⁶ Уочено је чак да је број монаха у Горњем Полимљу тада био већи но у доба независности српске државе.⁷⁷ Упоредо, расте потреба за богослужбеним књигама, па се развија преписивачка делатност у манастирима попут Никољца, Шудикове или Вранштице.⁷⁸ Наравно, права слика културних и духовних активности током XVI и XVII столећа у овом подручју може се стећи тек када се те активности сагледају упоредо с црквеноуметничким стваралаштвом у суседном Потарју. Полимље и Потарје су чинили јединствену геокултурну целину, с мноштвом живих унутрашњих веза, а поједини њихови делови припадали су и истим епархијама. Изградња монументалног храма Свете Тројице у манастиру Равној Ријечи и његово осликавање представљају аутентичан део те заиста херојске и надањујуће црквене и културне обнове, спровођене уз огромне материјалне жртве, увећане разним турским наметима – нарочито тешким управо од краја XVI столећа.⁷⁹ Намеће се, ипак, питање да ли је на простору равнорјечког манастира или у његовој близини постојало раније неко светилиште.

О постојању неке старије цркве на месту садашње нема трагова у народном памћењу,⁸⁰ а не могу га потврдити ни материјална сведочанства сачувана у самој Мајсторовини. У основу југозападног пиластра између припрате и наоса храма Свете Тројице уграђен је, додуше, праг врата неке старије грађевине, а приликом рашчишћавања цркве откривена је и греда прероманичке олтарске преграде, оквирно датована у IX–XI век.⁸¹ Украшена рељефом у виду преплета двоцлане траке, та греда није била у секундарној употреби у цркви Свете Тројице, јер на њој нема трагова прераде.⁸² Захваљујући археолошким ископавањима поуздано је утврђено да постојећи храм Свете Тројице није подигнут на темељима старије цркве.⁸³ У њему пронађени малобројни клесани делови потичу вероватно с неког неутврђеног локалитета у близини, на основу којег је од турских власти можда и добијена дозвола за обнову. О томе да је такав локалитет постојао, сведочиле би и „две црквене пећине“, поменуте у повељи краља Уроша I манастиру Светог Петра на Лиму (1254–1263),⁸⁴ убициране у врлетима званим *Кришн Свештог Саве*, високо изнад Мајсторовине.⁸⁵ Ако се у XIII столећу ту заиста налазило анахоретско станиште, оно је морало бити повезано с неком оближњом лавром. Догађало се изгледа у XVI веку да обновљени манастир буде

10. Прва сѣраница равнорјечког Минаја за фебруар, 1598, манастир Вољавча (снимак: Музеј СПЦ, у Београду)
10. First page of the Ravna Rijeka's Menaion for February, 1598, Voljavča Monastery (photo by: Museum of the Serbian Orthodox Church, in Belgrade)

⁸⁶ Пешић 2001.

⁸⁷ Петковић С. 1965: 47–49; Шћепановић 1979: 84.

⁸⁸ Стојановић 1902–1926: књ. IV, бр. 6448 и бр. 6471.

⁸⁹ Мошин 1971: 45.

премештен и прилично удаљен од свог првобитног места,⁸⁶ па не треба искључити могућност да је нека старија равнорјечка лавра приликом обнове добила садашњи, знатније измењен положај. Ваља ипак напоменути и то да су у доба турократије, упркос строгим одредбама османских централних власти, подизани каткад и потпуно нови храмови, неутемељени у претходној традицији.⁸⁷ У сваком случају, постојећи храм Свете Тројице и манастир Равна Ријека морали су бити саграђени до 1598. године. Вероватно је да се то догодило и нешто пре 1594. године. Крајем XVI или на самом почетку XVII столећа црква је била и осликана.

Из помињаних записа у равнорјечким рукописима види се да игуман Макарије и његово братство управо током последње деценије XVI века улажу средства и у опремање храма богослужбеним књигама.⁸⁸ Сведочанство о томе пружају још две књиге пореклом из Мајсторовине. Псалтир с последовањем из Равне Ријеке, сада у Повјесном музеју Хрватске у Загребу, писан је на хартији с воденим знацима какви се могу пронаћи у српским рукописима настајалим између 1585. и 1595. године.⁸⁹ Оковано четворојевањелје „монасти-

⁹⁰ Стојановић 1902–1926: књ. I, бр. 1574.

⁹¹ Рукопис није изгубљен, како се некада сматрало. Уп. Босанац 2016: 192.

⁹² Колега Зоран Ракић, коме се и овом приликом захваљујемо за податак о времену настанка рукописа, објавиће резултате својих истраживања Равнорјечког четворојеванђеља из Пакре у раду под насловом *Умјетничка ојрема Равнорјечког четворојеванђеља из манастира Пакре*.

⁹³ Radojčić 1950: 58–59; Ракић 2013: 163, 165–170.

⁹⁴ О томе подробније в. горе у тексту.

⁹⁵ Шћепановић 1979: 84; Медојевић 2001: 130, 136.

⁹⁶ Стојановић 1902–1926: књ. II, бр. 4581; Ђоровић 1934: 171.

⁹⁷ Стојановић 1902–1926: књ. I, бр. 1559.

⁹⁸ Стојановић 1902–1926: књ. I, бр. 1561.

⁹⁹ Стојановић 1902–1926: књ. II, бр. 4426; Мошин 1971: 44–45.

¹⁰⁰ Стојановић 1902–1926: књ. I, бр. 1574.

¹⁰¹ Пејић 2014: 164–165, 182.

¹⁰² Снимци Сопоћанског поменика доступни су на сајту http://expositions.nlr.ru/ex_manus/Serbian_Manuscripts/. Раније је тај поменик био објављен само делимично, без навођења имена монаха. Уп. Jagić 1891: 124 и Тодић 2002: 285, н. 47, са другом старијом литературом.

¹⁰³ Тодић 2002: 280–282.

¹⁰⁴ Како ће се показати, Мајсторовина је око 1690. године већ била запустела.

¹⁰⁵ Тодић 2002: 291.

ра Светие и живоначелније Троице, зовом Равна Река⁹⁰ које је касније доспело у манастир Пакру у Славонији,⁹¹ преписано је и илуминирано – према резултатима недавно спроведених истраживања колеге Зорана Ракића – такође негде око 1595. године.⁹² Одавно је утврђено да је тај рукопис дело дијака, односно даскала Димитрија из Јањева⁹³ – дакле, лица које није припадало братству Равне Ријеке. Када се овом податку придружи сведочење раније разматраних записа о томе да је равнорјечки минеј за фебруар настао у Вранштици, а да је једна друга равнорјечка књига написана вероватно у Шудикови,⁹⁴ чини се мало изгледним да је у самој Мајсторовини постојала преписивачка радионица. Заправо, ниједан извор не упућује на то. Домишљања о постојању скрипторијума у Равној Ријечи изведена су искључиво на основу чињенице да је манастир поседовао релативно богат књижни фонд.⁹⁵ Он је бар делимично познат, односно могућ је увид у онај његов део који је постепено преношен у манастир Добриловину. Када је крајем XVII столећа или у XVIII веку одатле однет у Никољац, он је и пописан. Чинили су га: једно велико оковано јеванђеље, дванаест минеја, три триода, три служабника, два јеванђеља, два псалтира, три октоиха, типик, Златоуст, Поуке Јефрема Сирина и два пролога.⁹⁶

Сигурно је, међутим, да је библиотека Равне Ријеке била и богатија но што показује попис рукописа тог манастира у Никољцу. Зна се бар за једну књигу манастира Мајсторовине која није заведена у попису. Осим комплета од дванаест равнорјечких минеја заложених 1658. године у Добриловини,⁹⁷ па одатле пренетих у Никољац, у записима се помиње још један минеј. Њега је неки Аврамије засебно донео из Равне Ријеке за пет гроша и приложио га Добриловини у трајно власништво.⁹⁸ У време Велике сеобе, када се „расеја по свој земљи српски народ“, однет је у Сентандреју равнорјечки псалтир с послодовањем, који се, како је речено, сада чува у Загребу.⁹⁹ Из Сентандреје он је после неколико деценија доспео у славонски манастир Пакру. Вероватно истим путем у Пакру је из Мајсторовине стигло и помињано четворојеванђеље, преписивачко и илуминаторско дело дијака Димитрија, оковано 1660/1661. године.¹⁰⁰ Могуће је ипак да је то управо оно наведено на почетку пописа из Никољца, а не треба искључити ни могућност да се у Пакри нашао и један од два пописана псалтира. Ово је утолико вероватније што међу рукописима који сада припадају библиотеци цркве Светог Николе у Бијелом Пољу није препозната ниједна од тридесетак равнорјечких књига донетих из Добриловине.¹⁰¹

Величина храма Свете Троице и веома садржајан књижни фонд при њему сведоче о томе да је у Мајсторовини било окупљено по броју знатно, духовно уздигнуто братство. Нажалост, познато нам је име тек понеког од равнорјечких калуђера. У поменику манастира Сопоћана забележена су имена јеромонаха Стефана (л. 16') и јеромонаха Тимотеја (л. 22') из Равне Ријеке.¹⁰² Стефаново име написано је руком сопоћанског монаха Пахомија, који је писање поменика започео негде између 1608. и 1614. године.¹⁰³ Јасно је зато да се јеромонах Стефан подвизавао у Равној Ријечи у првим деценијама XVII столећа. Име јеромонаха Тимотеја није записао Пахомије већ га је касније унео неки други писар. Ако је то учињено пре преношења поменика из Сопоћана у Црну ријеку (до 1689), што је готово сигурно,¹⁰⁴ онда је вероватно да је Тимотеј био јеромонах у Равној Ријечи негде током друге четвртине XVII века. Наиме, изнет је прилично добро поткрепљен закључак да је у самим Сопоћанима поменик попуњаван тек негде до средине XVII столећа.¹⁰⁵ У *Добриловинском катихасици* – вођеном, како се верује, такође већ од почетка XVII

¹⁰⁶ Шекуларац 1988: 51, таб. XXVII.

¹⁰⁷ Стојановић 1902–1926: књ. IV, бр. 6471; Ћоровић 1934: 166.

¹⁰⁸ Стојановић 1902–1926: књ. I, бр. 1574.

¹⁰⁹ Медојевић 2001: 129.

¹¹⁰ Шћепановић 1979: 99.

¹¹¹ Ивановић 1952–1953; Ивић, Грко-вић 1976.

¹¹² Стојановић 1902–1926: књ. II, бр. 4581.

¹¹³ Стојановић 1902–1926: књ. I, бр. 1574.

века – поменута су три равнорјечка игумана: јеромонаси Висарион, Макарије и Теодосије.¹⁰⁶ Ако би у овом Макарију из *Катјасџику* био препознат онај раније помињани настојатељ Равне Ријеке с краја XVI и вероватно почетка XVII века, онда би у Теодосију ваљало видети неког његовог наследника из првих деценија XVII столећа, а у Висариону Макаријевог претходника, можда првог игумана Мајсторовине. Међутим, није извесно да је у *Добриловинском катјасџику* поменут баш тај Макарије. Шест деценија након 1598. године, среће се – у запису од 2. децембра 1658. године – сведочанство о још једном равнорјечком настојатељу с истим именом – Макарије.¹⁰⁷ Око две година касније (1660/1661) забележено је у Мајсторовини деловање духовника Герасима.¹⁰⁸ Биће пак да је поменути Аврамјје, који је приложио у трајно власништво један равнорјечки минеј Добриловини, припадао братству тог другог манастира.

Као велики манастир, Равна Ријека је несумњиво располагала и одговарајућим поседима за издржавање братства. Успомену на те поседе сачувало је неколико топонима у околини манастира: Калуђерски до, Попово прло, Манастирски станови.¹⁰⁹ Но, насупрот локалној традицији, која говори о великом богатству манастира Мајсторовине, његово братство се релативно брзо суочило с материјалним потешкоћама. У вези с тим ваља се осврнути на народно предање, према којем је манастир био у некаквој својинској зависности у односу на Дечане.¹¹⁰ Познати писани извори и историјске околности нимало не потврђују такву традицију, напротив. Из пописа властелинства манастира Дечани у повељама које су му издали краљеви Стефан Дечански и Душан, а потврдили и допунили Лазаревићи, излази да дечанска лавра током XIV и XV века није имала метохе у Равној Ријеци.¹¹¹ Мора се одбацити и претпоставка да је манастир Мајсторовина био приложен Дечанима касније, током XVI и XVII века, за шта у изворима такође нема ни најмањег наговештаја. Тешко је поверовати у то да би метод добростојеће обитељи, као што су били Дечани, могао у другој половини XVII столећа доживети тако брзу и потпуну материјалну пропаст као Равна Ријека. Када би и запао у материјалне потешкоће, метод сигурно не би у тражењу излаза заобишао матични манастир, нити би му то било допуштено. Како се из претходно реченог могло видети, монаси и настојатељи Равне Ријеке били су приморани на то да односе своје књиге у Добриловину и тамо их залажу. Осим књига, у Добриловину се преносе из Мајсторовине и неке реликвије, богослужбени сасуди и одежде: крст „окован у Ивана Короичића“, панагија с честицом Часног дрвета, чаша, двадесет четири суда од бакра (?), путир сребрн, дискос, звезда и лажица, епитрахил с дугметима и одежде од свиле итд.¹¹² Није познато да је и један једини предмет из Равне Ријеке доспео у Дечане, нити да су Дечанци икада полагали право на заложену имовину Мајсторовине. Све то говори у прилог закључку да манастир Равна Ријека није био ни у каквим посебним имовинско-правним односима с Дечанима.

Одрицање од богослужбених књига, сасуда и одежди, макар сматрано и привременим, сведочи о стагнацији духовних активности у манастиру, а вероватно и о смањењу броја монаха у њему. Ипак, живот у Мајсторовини није намах замро. Године 1660/1661. мајстор Ђуро Стефановић оковао је сребрним оковом, о трошку равнорјечког духовника, оно четворојеванђеље које је доспело у славонску Пакру.¹¹³ Изгледа, међутим, да се пропадање манастира није могло зауставити. У поменутом запису с краја XVII или почетка XVIII века

¹¹⁴ Стојановић 1902–1926: књ. II, бр. 4581.

¹¹⁵ Петковић В. 1950: 275–276; Шћепановић 1979: 84; Петковић С. 2003: 72. Није јасно на основу ког извора Сретен Петковић наводи годину 1673. као време када се „распушта“ братство Мајсторовине, што прихвата Маркуш 2010: 389–390, ако није реч о ослањању на једно недовољно поуздано тумачење В. Ђоровића (Ђоровић 1934: 171).

¹¹⁶ Маркуш 2010: 391.

о преносу рукописа и других равнорјечких драгоцености из Добриловине у Николаџ, о тој имовини се говори као о бившој својини, тј. оставштини Равне Ријеке: да се зна цо би равнорјечко своје се ѿнесе из манастира Добриловине да се знаа аданат манастира Равнџ Рјџке цо се донесе оу Николџ оу цркви. ¹¹⁴ У сваком случају, равнорјечке књиге, одежде и сасуди нису враћени у Мајсторовину. Из тога је закључено, чини се исправно, да је тај манастир запуство пре краја XVII века. ¹¹⁵ Након неуспелог покушаја из 1926. године, здања Мајсторовине обновљена су тек у периоду од 1994. до 2000. године, када изнова постају богослужбено монашко станиште. ¹¹⁶

Извори

- Данилови настављачи 1989, *Данилови настјављачи. Данилов ученик, други настјављачи Даниловог зборника*, Београд.
- Ивић П., Грковић М. 1976, *Дечанске хрисовуље*, Нови Сад.
- Мошин В., Ђирковић С., Синдик Д. 2011, *Зборник средњовековних ћириличких ѿвеља и ѿсама Србије, Босне и Дубровника*, Београд.
- Поменик Крушедола 1996, *Поменик манасѿира Крушедола*, прир. М. Томић, М. Војкулеску, Београд.
- Поменик Раче 2005, *Поменик манасѿира Раче*, прир. Т. Јовановић, Бајина Башта.
- Стојановић Љ. 1902–1926, *Сѿари срѿски заѿиси и најѿиси*, I–VI, Београд.

*

Литература

- Бабић-Ђорђевић Г. 1981, *Класицизам доба Палеолога у срѿској умејносѿи*, Историја српског народа, 1, Београд, 476–495.
- Бабић-Ђорђевић Г. 1981а, *Разграновање умејничке делаѿносѿи и ѿјава сѿилске разнородносѿи*, Историја српског народа, 1, Београд, 641–663.
- Богдановић Д. 1982, *Инвенѿар ћирилских рукоиса у Југославији (XI–XVII века)*, Београд.
- Босанац Л. 2016, *Манасѿир Пакра у Славонији*, Пакрац.
- Бошковић Ђ. 1938, *Манасѿир Мили на Лиму*, Старица XIII, 92–95.
- Војводић Д. 2006, *Порѿреѿи Вукановића у манасѿиру Морачи*, Манастир Морача, ур. Б. Тодић, Д. Поповић, Београд, 73–90.
- Војводић Д. 2011, *Посѿвизанѿијско сликарсѿиво сликарсѿиво Ђурђевих сѿуѿиова у Будимљи*, Ђурђеви ступови и Будимљанска епархија, ур. Б. Тодић, М. Радујко, Беране–Београд, 553–562.
- Војводић Д. 2013, *Срѿски власѿеоски ѿорѿреѿи и кѿиѿиорски најѿиси у Богородичиној цркви у Ваганешу*, Косовско-метохијски зборник 5, 1–21.
- Војводић Д. 2015, *Зидно сликарсѿиво Давидовице. Дојуне ишчѿијавању ѿемаѿског ѿрограма и даѿовање*, Зограф 39, 177–190.
- Војводић Д. 2016, *Срѿска умејносѿ од ѿочейка XIV сѿолећа до ѿройасѿи државе Немањића*, Сакрална уметност српских земаља у средњем веку, ур. Д. Војводић, Д. Поповић, Београд, 271–297.
- Војводић Д. 2017, *Доба зрелог средњег века (1322–1455)*, Уметничко наслеђе српског народа на Косову и Метохији. Историја. Идентитет. Угроженост. Заштита, ур. Д. Војводић, М. Марковић, Београд, 241–269.
- Дашић М. 1986, *Васојевићи од ѿмена до 1860. године*, Београд.
- Дероко А. 1932, *На свеѿим водама Лима. Немањићке цркве и манасѿири у Полимљу*, Гласник Скопског научног друштва XI, 121–136.
- Ђурић В. Ј. 1970, *Косаче*, Историја Црне Горе, II/2, Титоград.
- Ђурић В. Ј. 1975, *Милешева и дрински ѿиѿ цркве*, Рашка баштина 1, 15–29.
- Ивановић Р. 1952–1953, *Дечанско власѿелинсѿиво. Исѿиоријско-географска обрада*, Историјски часопис IV, 173–226.

- Јовановић В., Глушац Ј. 1993, *Археолошка исцртаживања цркве Свете Тројице у Мајсторовини код Бијелог Поља 1991. године*, Гласник Српског археолошког друштва IX, 212–217.
- Јовановић Г., Томовић Г. 2011, *Српосрпски најпачи из манастира Светог Ђорђа код Берана и из околине*, Ђурђеви ступови и Будимљанска епархија, ур. Б. Тодић, М. Радујко, Беране–Београд, 499–530.
- Каниц Ф. 1985, *Србија. Земља и станаовништво од римског доба до краја XIX века*, I, Београд.
- Кнежевић Б. 2011, *Манастири и цркве Будимљанске епархије*, Ђурђеви ступови и Будимљанска епархија, ур. Б. Тодић, М. Радујко, Беране–Београд, 249–269.
- Лутовац П. 2007, *Манастирски комплекс Ђелије у Калудри*, Милешевски записи 7, 75–87.
- Лутовац П. 2011, *Резултати нових археолошких исцртаживања на подручју Будимљанске епархије*, Ђурђеви ступови и Будимљанска епархија, ур. Б. Тодић, М. Радујко, Беране–Београд, 277–311.
- Кајмаковић З. 1971, *Зидно сликарство у Босни и Херцеговини*, Сарајево.
- Кандић О., Поповић С., Зарић Р. 1995, *Манастир Милешева*, Београд.
- Косановић С. 1871, *Српске стварине у Босни*, Гласник Српског научног друштва XXIX, 158–188.
- Мано-Зиси К. 2005, *Рукописне књиге Полимља у XVI веку*, Милешевски записи 6, 119–139.
- Мано-Зиси К. 2011, *Књиге Будимљанске епархије у 16. веку*, Ђурђеви ступови и Будимљанска епархија, ур. Б. Тодић, М. Радујко, Беране–Београд, 533–541.
- Мано-Зиси К. 2007–2008, *Писар јеромонах Данил у манастиру Шудикови*, Археографски прилози 29–30, 267–283.
- Марковић М. 2017, *У време првих Немањина (од 1168. до смрти краља Милутина)*, Уметничко наслеђе српског народа на Косову и Метохији. Историја. Идентитет. Угроженост. Заштита, ур. Д. Војводић, М. Марковић, Београд, 221–239.
- Марковић Ч., Вујичић Р. 1997, *Споменици културе Црне Горе*, Нови Сад – Цетиње.
- Маркуш Ј. Б. 2010, *Обнова и градња манастира и храмова у Црној Гори. Ђелије обнове, санације, реконструкције и изградње у Миширополији црногорско-јриморској 1990–2010*, Цетиње.
- Матић М. 2017, *Српски иконопис у доба обновљене Пећке патријаршије 1557–1690*, Београд.
- Медојевић Ј. 2001, *Цркве у бјеломљанском крају*, Пријепоље.
- Мирковић Ј. 1961, *Манастир Пустиниња. Историја манастира Пустиниње*, Богословље V (XX)/1–2, Београд.
- Мошин В. 1971, *Ћирилски рукописи у Повјесном музеју Хрватске. Копираева збирка словенских рукописа и Џојсов ћирилски одломак у Љубљани*, I–II, Београд.
- Паче В., Прерадовић Д. 2017, *Стваралачке везе с уметношћу Западне Европе*, Уметничко наслеђе српског народа на Косову и Метохији. Историја. Идентитет. Угроженост. Заштита, ур. Д. Војводић, М. Марковић, Београд, 185–207.
- Пејић С. 2009, *Манастир Свети Никола Дабарски*, Београд.
- Пејић С. 2014, *Црква Светог Николе у Никољцу*, Београд.
- Пејић С. 2016, *Уметности српских земаља у првом столетју османске владавине*, Сакрална уметност српских земаља у средњем веку, ур. Д. Војводић, Д. Поповић, Београд, 457–471.
- Пејовић К. Ј. 2002, *Мајсторовина*, Енциклопедија православља, II, Београд, 1144.
- Пејовић Т. 1995, *Манастири на јилу Црне Горе*, Нови Сад – Цетиње.
- Пејовић Т., Чиликов А. 2011, *Православни манастири у Црној Гори*, Подгорица–Београд.

- Петковић В. 1950, *Преглед црквених сџоменика кроз њовесницу српског народа*, Београд.
- Петковић С. 1963, *Делатносћ зографа њоја Сџирахиње из Будимље*, Старине Црне Горе 1, Цетиње, 113–127.
- Петковић С. 1964, *Трагом једне сликарске групе из друге њоловине XVI века*, Зборник Филозофског факултета у Београду VIII, 541–554.
- Петковић С. 1965, *Зидно сликарсџтво на њодручју обновљене Пећке њаџиријарије. 1557–1614*, Нови Сад.
- Петковић С. 1965–1966, *Црква Јекса код Црнојевића Ријеке*, Старине Црне Горе 3–4, Цетиње, 85–99.
- Петковић С. 1974, *Манасџир Свеџа Тројица код Пљеваља*, Београд.
- Петковић С. 1986, *Морача*, Београд.
- Петковић С. 1995, *Српска умеџносћ XVI и XVII века*, Београд.
- Петковић С. 2003, *Кулџурна баџиџина Црне Горе*, Нови Сад.
- Петковић С. 2002, *Манасџир Морача*, Манастир Морача.
- Петковић С. 2008, *Манасџир Свеџа Тројица у Пљевљима*, друго допуњено издање, Београд.
- Пешић Б. 2001, *Манасџир Мажићи. Исџираживања и обнова цркве Св. Ђорђа*, Гласник Друштва конзерватора Србије 25, 85–94.
- Поповић Д. 2002, *Пећинске цркве и исџоснице у обласџи Полимља – досадашњи резулџати и џрвци даљег џроучавања*, Милешевски записи 5, 47–60.
- Поповић Д. 2007, *Пеџтерно монаџџтво горњег Полимља. Исџираживања у 2005. и 2006. години*, Милешевски записи 7, 133–145.
- Поповић Д. 2011, *Комплекс манасџира Шудикове*, На траговима Војислава Ј. Ђурића, ур. Д. Медаковић, Ц. Грозданов, Београд, 379–394.
- Поповић Д. 2011а, *Исџасџирије манасџира Ђурђеви сџуџови у Будимљи*, Ђурђеви ступови и Будимљанска епархија, ур. Б. Тодић, М. Радујко, Беране–Београд, 323–337.
- Поповић Д., Поповић М. 2004, *Манасџир Куманица на Лиму*, Београд.
- Поповић Д., Поповић М. 2015, *Келије манасџира Св. Николе у Дабру*, ПЕРИВОΛΟΣ. Зборник у част Мирјане Живојиновић, 1, ур. Б. Миљковић, Д. Џелебџић, Београд, 177–186.
- Поповић Д., Тодић Б., Војводић Д. 2011, *Дечанска џусџиња. Скиџови и келије манасџира Дечана*, Београд.
- Поповић М. 2005, *Осџаци манасџирског комплекса у Жиџину*, Милешевски записи 6, 79–89.
- Ракић З. 2012, *Српска минијаџура XVI и XVII века*, Београд.
- Ракић З. 2011, *Зидно сликарсџтво 16. и 17. века у Горњем Полимљу. Брезојевица и Калудра*, Ђурђеви ступови и Будимљанска епархија, ур. Б. Тодић, М. Радујко, Беране–Београд, 577–584.
- Ракић З. 2013, *Димџирије даскал – српски џисар и џлуминаџор друге њоловине XVI века*, Прилози за књижевност, језик, историју и фолклор LXXIX, 163–178.
- Ракић З. 2016, *Умеџносћ обновљене Пећке њаџиријарије (1557–1690)*, Сакрална уметност српских земаља у средњем веку, ур. Д. Војводић, Д. Поповић, Београд, 497–512.
- Сковран А. 1965–1966, *Фреске цркве Св. Ђорђа њод Горицом у Тиџограду*, Старине Црне Горе 3–4, Цетиње, 125–134.
- Сковран А. 1959, *Црква Свеџог Николе у Подврху код Бијелог Поља*, Старинар IX–X, 356–365.
- Сковран А. 2006, *Црква манасџира Свеџог Николе у Подврху*, Манастир Светог Николе у Подврху 1606–2006, ур. Г. Марковић, Београд, 111–161.
- Станић Р. 1987, *Црквено градиџелсџтво у милешевском крају од XV до XVII века*, Милешева у историји српског народа, ур. В. Ј. Ђурић, Београд, 239–250.
- Стевовић И. 2016, *Визанџијске и романо-гоџичке конџеџије у српској архиџекџури и скулџури XIV сџолећа (до 1371. године)*, Сакрална уметност српских земаља у средњем веку, ур. Д. Војводић, Д. Поповић, Београд, 317–329.

- Суботин-Голубовић Т. 1999, *Српско рукописно наслеђе од 1557. године до средине XVII века*, Београд.
- Тодић Б. 2002, *Сојоћански ѿменик*, Саопштења XXXIV, 279–292.
- Ћоровић В. 1934, *Манасѿир Добриловина*, Годишњица Николе Чупића XLIII, 164–177.
- Чанак-Медић М. 1970, *Благовешћене ѿод Кабларом*, Саопштења IX, 199–220.
- Чиликов А. 2010, *Пашѿровске цркве и манасѿири. Зидно сликарсѿво*, Подгорица.
- Шекуларец Б. 1988, *Добриловина и Добриловински каѿасѿик*, Мојковац.
- Шћепановић Ж. 1979, *Средње Полимље и Поѿарје. Истѿоријско-етнолошка расѿрава*, Београд.
- Шупут М. 1991, *Сѿоменици српског црквеног градишћелсѿва XVI–XVII век*, Београд.
- Шупут М. 1984, *Српска архѿијекѿура у доба ѿурске власѿи 1459–1690*, Београд.

*

- Jagić V. 1891, *Kritischer Anzeiger*, Archiv für slavische Philologie 13, 118–128.
- Kanitz F. 1904, *Das Königreich Serbien und das Serbenvolk. Von der Römerzeit bis zur Gegenwart. Band 1, Land und Bevölkerung*, Leipzig.
- Likovna enciklopedija 1987, *Likovna enciklopedija Jugoslavije*, II, Zagreb.
- Millet G. 1930, *Études sur les églises de Rascie, L'art Byzantin chez les Slaves. Les Balkans. Premier recueil*, ed. G. Millet, Paris, 147–194.
- Petković S. 1964, *Majstorovina*, Enciklopedija likovnih umjetnosti, 3, Zagreb, 372.
- Radojčić S. 1950, *Stare srpske minijature*, Београд.

In the prothesis of the monumental church of the Holy Trinity at Majstorovina Monastery, which in the past used to be called Ravna Rijeka Monastery (Fig. 1), there are quite modest fragments of fresco paintings preserved. There are still visible remains of the bust of the Virgin Orans with the Holy Child on her chest and traces of very damaged, so far unread inscription (Fig. 2). The handwriting in which the inscription was made is so distinct by a particular ductus of the lines, proportions and the shape of the letters, as well as the rhythm of their sequencing, that it may be attributed without any doubt to the hand of Priest Strahinja from Budimlja, the Serbian painter who was active at the end of the 16th century and the first decades of the 17th century (Fig. 3–5). Already at first glance, his handwriting manner sets itself apart with an exceptionally fine line of rather slender letters. The impression regarding their slenderness was contributed to by quite a rare and moderate use of serifs or the ornamental thickening. In this, the letters consisting of two or three vertical strokes (н, н, њ or џ) are usually done in arched lines, mildly bent towards the interior of the letter, thus being noticeably narrowed in their middle section (Fig. 6–8). The painting characteristics of the depiction of the Virgin Orans with Christ on her chest in the niche of the prothesis confirm the conclusion regarding the involvement of Priest Strahinja in the painting of the church in Majstorovina. Judging by all, the wall paintings in the Church of the Holy Trinity in Ravna Rijeka were created some time in the last decade of the 16th century or the beginning of the first decade of the 17th century.

It is possible to read the inscription from the prothesis from Majstorovina partially thanks to the data on some of its lost parts that are provided by an old photograph (Fig. 4, 5). By its form, contents and the place on which it was written, the said inscription constitutes a rather common occurrence and it was shaped up on the basis of some prayers, such as those in the introductory part of the old Serbian *Pomenici* (books with the list of the late individuals to be mentioned in prayers for the salvation of their souls. The damaged beginning of the inscription with the mention of the ktetors and the collective mention of the monastic brethren of Ravna Rijeka Monastery used to be followed in the past by obviously a very long list of the names of certain individuals out of which only the first three are readable now: Joanikije, Makarije and Toma. At least one of those names written by the hand of Priest Strahinja may be brought into connection with a person of importance for the life of Ravna Rijeka at the end of the 16th century or the beginning of the 17th century. Two records, one from 1594 and the other from 31 July 1598 mention a “kir (master) Makarije” as the abbot of that monastery. A question which is difficult to answer reliably remains, however, and that is who Joanikije and Toma mentioned before and after Makarije are. It is quite possible that at the time when Majstorovina was painted, its abbot was Joanikije and that Makarije was only a distinguished member of the brotherhood who either was or was yet to become the superior. Toma may have also been of a similar rank. Nonetheless, it is important to draw the attention to the fact that the names Joanikije and Toma belonged in the last decade of the 16th century, precisely at the time when Makarije was the head of Ravna Rijeka, to two abbots of the communities relatively close to Majstorovina – Dobrilovina and Vranštica. The written sources have confirmed the link between Ravna Rijeka and those two monasteries.

In the times when the inscription in the prothesis of the Holy Trinity was not thoroughly studied, it was concluded that the epitaphic mention of Joanikije in Majstorovina refers to the Serbian archbishop and first patriarch (1338–1354) of the same name, as the ktetor of the katholicon. Taking into consideration the time when the inscription was written and the context in which the name Joanikije appears in it, it is quite clear that the said conclusion is unsustainable. Against this conclusion there is a fact that Ravna Rijeka monastery is not mentioned in the list of the ktetorial enterprises of Patriarch Joanikije, provided by the continuer of the Archbishop Danilo II's anthology (the lives of the Serbian kings and archbishops), nor is it mentioned in any other known source from the 14th or the 15th century. The first written mention of the monastery comes from the very end of the 16th century. The architectural features of the church, on the basis of which it was dated within the contemporary science back to around 1600, as well as the style of the wall paintings made by the hand of Priest Strahinja fully correspond to this period. Thus, a conclusion imposes itself that the building of the monumental church of the Holy Trinity at Ravna Rijeka Monastery and its painting constitute a part of the tempestuous and fruitful development of the church life and culture in the region around the valley of the Lim river after the renewal of Peć Patriarchate. There used to be a rather well-stocked library from which books were pawned to Dobrilovina Monastery already around the middle of the 17th century, since Ravna Rijeka started to have financial problems. It was for the same reason that relics and other valuables were taken from Ravna Rijeka to Dobrilovina, which were later together with the books transferred to Nikoljac. Since they were never taken back to Majstorovina from there, it has been concluded that the monastery was deserted before the end of the 17th century and that its accelerated physical decay started then.